

Günəşin mifik rəmzi - Od çərşənbəsi

Mifoloji-tarixi yaddaş kodunu qoruyub saxlayan Novruz bayramı ərəfəsində Boz aya daxil olan İlan çərşənbələrin ikincisi Od çərşənbəsi, yaxud "Üskü çərşənbə", "Atəş çərşənbə", "Xızır çərşənbə", "Üskü gecəsi", "Addı çərşənbə"dir. Od, istilik yaradılışın dörd müqəddəs unsüründən biridir. Odun, atəşin yaranma tarixi çox qədimdir.

Hələ ibtidai dövrlərdə insanlar şimşək çaxanda, vulkan püskürəndə, yaxud üzvi maddələrin öz-özünə yanması nəticəsində əldə etdikləri oddan gündəlik həyatda istifadə etmiş, odu sönməkdən qorumuşlar. Bu, ibtidai insanı digər canlılardan fərqləndirən əsas faktorlardan biri olmuş, daha sonralar nitq və danışq mədəniyyəti formalaşmışdır. Tarixi qaynaqlara görə, "insanın təbiət üzərində ilk qələbəsi olan od onun şüurunda və həyatında böyük dəyişikliklər yaratmış, artıq Aşel mədəniyyəti dövründə süni odalma məişətə daxil olmuşdur".

Dünya xalqlarının mifoloji təfəkküründə odun sakrallığı ilə bağlı süjetlər yaranmışdır ki, bunlar arasında yunan mifologiyasında Prometeyin odu oğurlamasını əks etdirən bədii mətnlər xüsusi yer tutur. Odlu bağlı mifik düşüncə daha sonra folklor transformasiya olunmuşdur.

Türkdilli xalqların mifik təsəvvürlərində, Azərbaycan folklorunda od, atəş və Günəşin sakrallığını, müqəddəsliyini, insan həyatındakı əhəmiyyətini səciyyələndirən ayin, etiqa, mərasimlər sistemi yaranmışdır. Təsədüfi deyildir ki, əski çağlarda oda, Günəşə inamla bağlı Ulgen tanrısına müraciətlər olunmuş və ona sitayiş edilmişdir.

Odu müqəddəs sayan əcdadlarımız sübh tezdən Günəşi qarşılaşmağa gedər, hündür bir təpənin üstündə tonqallar qalayar, tonqaldan məşəl götürüb evindəki ocağa od salar, möhtəşəm şadlıq məclisləri təşkil edib "Qodu-Qodu" mərasimini icra edirdilər... Mənbələrdə göstərilir ki, "Qodu-Qodu", "Hodu-hodu", "Dodu-Dodu", "Güdü-Güdü" erkən dövr dünyagörüşündə Günəş tanrısının adını ifadə edir. "Qodu-Qodu" mərasimi yağışın kəsilməsi və Günəşi çağırmaqla bağlı mövsüm mərasimlərinəndir. Əcdadlarımızın erkən təsəvvürlərində antropomorfik görüşləri ifadə edən nəğmələr də vardır ki, bunlar Günəşə inamla bağlı motivləri qabarıq şəkildə səciyyələndirir, məsələn, "Gün çıx, Gün çıx" nəğməsində keçəl qız yağışın, buludun, saçlı qız isə Günəşin rəmzidir.

Od çərşənbəsində icra olunan mərasimlərdən biri "Günəşə qurban kəsmək" mərasimidir. Mərasimi icra edərkən insanlar sübh tezdən qırmızı kəhər atı Günəşə qurban aparardılar. Hündür təpənin üstündə olan at gün doğanda Günəşin şərəfinə qurban kəsilərdi. Erkən inanca görə, əgər kəhər at Günəşə qurban kəsilərsə, Günəş Yer üzərində olan insanlara xoşbəxt həyat bəxş edər. "Günəşə qurban kəsmək" mərasimi zamanı məhz kəhər atın kəsilməsi ilə bağlı Herodotun "Tarix" əsərində göstərilir ki, "Günəş səmada çox sürətlə hərəkət edir, qırmızı kəhər at isə Yer üzərində heyvanlar arasında sürətli qaçanlardan biridir". Adıçəkilən mərasim Kəlbəcər qayaüstü rəsmlərində də əksini tapmışdır. Bu mərasimlərin keçirilməsi heç də təsadüfi olmamışdır. Mifik təsəvvürlərə görə, insanlar Günəşi, odu, atəşi nə qədər çox əzizləsələr, onun müqəddəsliyinə inansalar, o zaman Günəş Yer üzərində təbiəti, suyu, torpağı tez isidər və onlara bolluq-bərəkət, xoşbəxtlik, firavanlıq bəxş edər.

İnanca görə, Od çərşənbəsində Xızır göydən yerə enib odla, atəşlə qovuşur və bununla da hər yeri qızdırır, bu dəfə ona "Xızır-Xızır", yaxud "XızırhaXızır" deyirlər. Od çərşənbəsi axşamında çillədən, əziyyətdən qurtulub rahat, xoşbəxt həyata çatmaq arzusu ilə hər evdə "Xızır atəşi" yandırılardı ki, bu od kimi paklanmaq, təzələnmək inamına bağlı idi.

Mənbələrdən məlum olur ki, Od çərşənbəsində əski çağlardan xəbər verən "Pülənbəri" mərasimi ("Yanar körpü", yaxud "Nur körpüsü") keçirilirdi. Mərasimin qaydalarına görə, axşamüstü hündür təpədə kötükdən, yaxud quru ağacdan körpü hazırlanar, ona od vurandan sonra kiçikdən böyüyə qədər hamını, hətta mal-qaranı da həmin "yanar körpü"nin altından keçirərdilər. Orta əsrlərdə Azərbaycana gələn Avropa səyyahları Adam Oleari, Yan Streysin məlumatlarında da Şamaxı ərazisində "Puli əmbəri" adlı daş körpünün mövcudluğu təsdiqlənmişdir.

Od çərşənbəsində keçirilən qədim mərasimlərdən biri də "Təkə" mərasimidir. Mərasimdə, əsasən, cavanlar iştirak edər, quru ağacdan təkənin müqəvvasını düzəldib onu bəzəyərdir. Cavanlar təkə ilə birlikdə çərşənbə tonqalının ətrafında nəğmələr oxuyar, rəqs edirdilər. Sonra isə təkəni götürüb bütün kəndi gəzər və "qışda yeyib saxta təkəm, olub biz-biz tükləri təkəm, təkəmə arxalıq verin, eviniz olsun abadan" deyib mərasimi yekunlaşdırırdılar. Bundan sonra təkəçilərə çərşənbə payı verilərdi.

Xalq arasında ayrı-ayrı adət-ənənələr icra edilərdi ki, onların bir qismi bu gün də aktualdır. Od çərşənbəsində axşamüstü tonqallar qalanar, böyükdən-kiçiyə hamı "ağırlığım-uğurluğum odda qalsın" deyərək tonqalın üzərindən atlanar. İnanca görə, körpə uşaqları da tonqalın üstündən keçirmək lazımdır ki, çillədə qalmasınlar. Tonqal üzərindən atlanmaq bəzi hallarda zərdüştilik görüşləri ilə əlaqələndirilir. Lakin bu doğru deyildir. Əvvəla, zərdüştilik dövründə odu qoruyan kahinlər ağızlarını sarğı ilə bağlayırdılar ki, nəfəsləri oda, atəşə dəyməsin, çünki verilən nəfəs artıq ölü nəfəs hesab olunurdu. Elə bu səbəbdən də "ağırlığım-uğurluğum oda tökülsün, odda qalsın" ifadəsi zərdüştiliyə aid edilə bilməz.

Çərşənbədə tonqal qalayarkən buraya bar verən ağacın hissələrini atmaq düz-
gün sayılmır. Tonqalda daha çox kol-kos, quru odun parçası və qarətikan yandırılır. İnanca görə, şər qüvvələr odu söndürməyə çalışır, amma qarətikandan qorxub yaxına gələ bilmirlər. Adətən, tonqala üzərlik də atılır ki, onun tüstüsü bəd nəzərləri yox etsin.

İnama görə, tonqalın uzun müddət yanması keyrə yozulur, onu yarımçıq söndürmək olmaz. Hətta tonqal sönüb külə döndükdən sonra da onu dağıtmazdılar, ətrafına üç dəfə cızıq çəkərdilər ki, bu da evdən, ailədən ruzi-bərəkətin əksik olmaması inancına söykənirdi. Adətə görə, çərşənbə tonqalının külü axar suya tökülməlidir.

Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində Od çərşənbəsində süfrəyə paxlaplov və quru meyvələrdən ibarət çərşənbə xonçası qoyulur. Günəşin, atəşin rəmzi kimi şamlar, çılçıraqlar yandırılır. Qədim adətə görə, evin küncələrinə də şamlar, çılçıraqlar, çılçıraqların yanına da güzgülər qoyulardı ki, işığı daha da artırsın, bayram əhvali-ruhiyyəsi yaransın. Bu adət "üskübəzəmə" adlanır. Bu adəti çox zaman evin sonbeşiyi icra edərdi, çünki sonbeşik ocaqda qalib nəslə, soyu davam etdirən olur.

Məlumdur ki, xalq arasında oda salavat verilmiş, insanın yaşadığı yerə də "ocaq" deyilmişdir. Erkən təsəvvürlərdə odlu bağlı "Odu közərtmək" oyunu geniş yayılmışdır. Oyunun mahiyyətinə görə, yağışlı, soyuqlu, çovğunlu havalarda belə od qorunur və onun sönməsinə imkan verilmir. Odun sakral mahiyyəti folklor mətnlərində də qorunub saxlanmışdır:

Düşən yeri...

*Atlanıb düşən yeri
Göz yaşım oda dönüb,
Yandırır düşən yeri.*

◆ ◆ ◆

Suda yandı...

*Od yandı, su da yandı.
Dərdimi suya dedim,
Od tutdu, o da yandı...*

Təsədüfi deyildir ki, erkən dövrlərdə milli məişətdəki od-ocaq Qobustan qayaüstü rəsmlərində də özünə yer almışdır. Bu isə türkdilli xalqların mifik dünyagörüşündə Günəş-od-atəş silsiləsinin əhəmiyyətini bir daha təsdiqləyir.

Ülkər NƏBİYEVA,
*Bakı Dövlət Universitetinin professoru,
filologiya üzrə elmlər doktoru*